

ՀՏԴ՝ 93.94

ԴՐՎԱԳՆԵՐ XXԴ. ՄԿԶԲԻՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ
ՍՈԼԵԳՆԱԾ ՏԱՐԱՓՈԽԻԿ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ*

Արմեն Հայրապետյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *Ալեքսանդրապոլի գավառ, իտլերա, մալարիա, տիֆ, գյուղական բնակավայրեր, համաճարակային հիվանդություններ, պարբերական մամուլ, մահացության դեպքեր, գաղթականներ:*

Սույն հոդվածի շրջանակներում արխիվային նորահայտ վավերագրերի, գիտական գրականության և ժամանակի պարբերական մամուլի հաղորդումների համադրմամբ առանձին ուսումնասիրության առարկա է դարձել XXԴ. սկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառում մոլեգնած տարափոխիկ հիվանդությունների պատմությունը, ներկայացվել է դրանց հայտնվելու հաճախականությունը, լուսաբանվել են տարածման պատճառները, անդրադարձ է կատարվել առողջապահության ոլորտում առկա խնդիրներին, ցույց է տրվել այդ հիվանդությունների թողած ազդեցությունը գավառի ժողովրդագրական պատկերի վրա:

Նախաբան. Բնական վերարտադրությամբ բնակչության թվի համաչափ աճն Ալեքսանդրապոլի գավառում սկսվեց XIXԴ. 50-ական թվականների կեսերից: Հաջորդ դարասկզբին շարունակվող այդ գործընթացը պարբերաբար խաթարվեց բնական աղետներով, մեծ մասշտաբներ ընդունած աշխատանքային միգրացիայով, անընդմեջ հայտնվող տարափոխիկ հիվանդություններով, պատերազմով և այլ գործոններով: Վերևում թվարկված խնդիրների քննությունը հնարավորինս մանրագնին կատարելու համար ուսումնասիրվող ժամանակահատվածը պայմանականորեն բաժանել ենք երկու շրջափուլերի՝ 1903-1910թթ. և 1914-1916թթ.:

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18SH-6A007 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

*Առողջապահության ոլորտում առկա խնդիրներն
Ալեքսանդրապոլի գավառում 1903-1916թթ.*

Դարասկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառը թատերաբեմ էր դարձել միմյանց հաջորդող ծաղկի, քոթեջի, մալարիայի, տիֆի, խոլերայի և այլ տարափոխիկ հիվանդությունների համար: Հայտնվելով գավառի այս ու այն հատվածում՝ դրանք անմիջապես մեծ տարածում էին ստանում՝ պատճառելով մարդկային զգալի կորուստներ:

Սուր վարակիչ հիվանդությունների շարքից առաջինը գավառում մեծ տարածում ստացավ բնական ծաղիկը: Հիվանդությունը հայտնվեց 1903թ. հունվարի սկզբներին՝ գավառի Մեծ Արքիվալի և Ղոնդաղսագ գյուղերում: Համաճարակի տարածման առաջին երկու շաբաթների ընթացքում գրանցվեց վարակվելու 11 և մահվան՝ 5 դեպք¹: Հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում մահվան ելքով ևս 6 դեպք գրանցվեց գավառակենտրոնում²: Գավառի գյուղական բանակավայրերում ծաղկի վարակը մոլեզնեց մինչև ուշ աշուն, սակայն մահվան դեպքեր այլևս չարձանագրվեցին: Զանգվածային վարակման վերջին դեպքը գրանցվեց նոյեմբերի 18-ին Սարալում՝ 41 հիվանդ:³

Քառամյա դադարից հետո՝ 1907թ. աշնանը, ծաղկի վարակը կրկին հայտնվեց այս անգամ Ղազանչիում և շրջակա գյուղերում: Տարածվելով մանկահասակ երեխաների շրջանում՝ հիվանդությունը, ըստ «Ժայռ» պարբերականի, հոկտեմբերի կեսերից մինչև դեկտեմբերն ընկած ժամանակահատվածում մոտ 150 մանուկների մահվան պատճառ դարձավ⁴: Ծաղկի երրորդ՝ վերջին զանգվածային բռնկումը տեղի ունեցավ 1910թ. սկզբներին: «Ախուրեան» օրաթերթի հավաստմամբ՝ հունվարի կեսերին հայտնվելով Նորաշենում և հարակից գյուղերում, հիվանդությունը կրկին տարածվեց դեռահասների շրջանում՝ պատճառելով մարդկային կորուստներ⁵:

Նույն տարիներին գավառի գյուղերում մեծ տարածում ստացավ նաև անհայտ տիպի խիստ մահաբեր մի հիվանդություն, որի տեսակը մեզ ճշտել չհաջողվեց: Ժամանակի պարբերական մամուլում այդ մասին տեղեկություններ հայտնվեցին միայն 1908թ. սկզբներին, երբ վարակն արդեն հասցրել էր մարդկային զգալի կորուստներ պատճառել: «Ժայռ» պարբերականին թղթակցած Գ. Ղազարյանի հավաստմամբ, «հիւանդութիւնը սկսում էր ոտքերից, ապա անցնում ստամոքսը, յետոյ գլուխը, որի ընթացքում սևանում էին բերանը,

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 102, ցուցակ 2, գործ 866, թ. 11:

² Նույն տեղում, թ. 54:

³ ՀԱԱ, ֆոնդ 102, ցուցակ 2, գործ 866, թ. 178:

⁴ Մոծակ, Մանուկների կոտորած, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1907, N 6, 27 դեկտեմբերի, էջ 2:

⁵ Գաւառի տեղեկատու. Նորաշեն, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 25 ապրիլի, N 26, էջ 3:

ատամները, լեզուն, այնուհետև առաջ էր գալիս մահը»: Ախտահարման ողջ ընթացքը շարունակվում էր 4-5 օր, և միայն շատ քչերին էր հաջողվում ապաքինվել: Անհայտ տեսակի այդ հիվանդությունից միայն Մահմուդջուղ գյուղում 1908թ. հունվար-մարտ ամիսներին մահացել է 30 մարդ, իսկ թե ողջ գավառում քանի մարդ է մահացել՝ հայտնի չէ: Փաստ է միայն այն, որ ընտանիքի անդամներից մեկի ախտահարվելու դեպքում ողջ ընտանիքը դատապարտվում էր մահվան: Օրինակ, Դավիթ Սիմոնյանի ընտանիքից մահացել էր 5 մարդ, Հերթեցյաններից՝ 4 մարդ և այլն⁶:

Ի տարբերություն նախորդների՝ գավառի ազգաբնակչությանը համեմատաբար փոքր վնաս հասցրեց քոթեշը: Դարասկզբի պարբերական մամուլում մեզ հաջողվեց գտնել սուր ստրեպտոկոկային այս վարակի զանգվածային բռնկման միայն մեկ հիշատակություն: Ըստ «Ախուրեան» օրաթերթի՝ հիվանդությունը գավառի Բայանդուր գյուղում հայտնվել էր 1909թ. սեպտեմբերի կեսերին՝ Կարսի մարզի Բաշ Շորագյալ գյուղից⁷: Մեկ-երկու շաբաթ անց այն անցել էր Ալեքսանդրապոլ, ապա Օրթաքիլիսա: Չնայած քոթեշի ընդունած մեծ մասշտաբներին՝ առաջին երկու բնակավայրերում մահվան ելքով դեպքեր չէին արձանագրվել և միայն Օրթաքիլիսայում ախտահարված 100 հիվանդներից մահացել էր 30-ը⁸:

1910թ. սկզբներին մամուլում տեղեկություններ հայտնվեցին բժավոր տիֆի համաճարակի բռնկման մասին: Հիվանդության առաջին նշանները երևացին 1909թ. դեկտեմբերին, իսկ արդեն հունվարի վերջերին տարածվեց գավառի գյուղերում: «Այնպիսի տներ կան, որ ամբողջ գերդաստանով տիֆով վարակւած են, հիւանդ ու անօգնական», -գրում է «Ախուրեան»-ը⁹: Փետրվարին տիֆով վարակվելու դեպքեր գրանցվեցին նաև Ալեքսանդրապոլի քաղաքային բանտում և երկաթուղու բանվորների շրնջանում¹⁰: Համաճարակը մոլեգնեց մինչև մարտի կեսերը, ապա սկսեց նահանջել, այնպես որ արդեն ապրիլի առաջին օրերին գավառում հիվանդներ այլևս չկային:

Ո՛չ արխիվային վավերագրերում և ո՛չ էլ ժամանակի պարբերական մամուլում տիֆի հասցրած մարդկային վնասների մասին տեղեկություններ չկան,

⁶ Ղազարեան Գ., Մահմուդջուղ, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1908, N 32, 4 ապրիլի, էջ 3:

⁷ Կ. Ա., Համաճարակ հիւանդութիւններ, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1909, N 78, 5 նոյեմբերի, էջ 1:

⁸ Թ.Գ., Օրթաքիլիսա, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 23, 23 մարտի, էջ 3:

⁹ Ս.Մ., Թօփառլի, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 24 յունւարի, N 6, էջ 3:

¹⁰ Տիֆի դեմ պայքարում 1910թ. փետրվարի 18-ին մահացավ քաղաքում մեծ հեղինակություն վայելող ազգությամբ վրացի բժիշկ Ս.Հ. Մեսխին (Մանրամասն տե՛ս Շ.Ի., Բժիշկ Ս.Հ. Մեսխի, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 18 փետրւարի, N 13, էջ 2):

ինչը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ չնայած հիվանդության տարածման մասշտաբներին՝ այն, այնուամենայնիվ, մարդկային մեծ զոհերի չի հանգեցրել:

Տիֆի հարվածից չապաքինված՝ 1910թ. հուլիսին գավառը հայտնվեց մալարիայի համաճարակի ճիրաններում: Աֆրիկյան ծագում ունեցող այս հիվանդության տարածման հիմնական արեալը տափաստանային՝ գերազանցապես ճահճոտ շրջաններն են: Երևանի նահանգում մալարիան տարածված էր Երևանի, Սուրմալուի, Էջմիածնի և Շարուր Դարալագյազի գավառներում, բայց ոչ երբեք՝ լեռնային ու նախալեռնային շրջաններում: Սակայն, 1910-1912թթ., պայմանավորված նորմայից շոգ ամառային ամիսներով, հիվանդությունն ընդգրկեց ողջ նահանգի տարածքը՝ ախտահարելով բնակչության ընդհանուր թվի 19%-ը: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ նահանգի 906000 բնակիչներից ճահճային տենդով վարակվեց 172515-ը: «Կարելի էր առանց չափազանցութեան ասել, գրում է բժիշկ Ա. Մելիքյանը, որ 1912թ. յետո Հայաստանում չկայ մեկը, որ երբևիցէ հիւանդացած չլինի մալարիայով»¹¹:

Այս համատեքստում մեր ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառին մալարիայի հասցրած վնասը կարելի է համարել չնչին: 187500 բնակիչ ունեցող գավառում սուր վարակիչ հիվանդությամբ ախտահարվեց 8887 մարդ կամ բնակչության ընդհանուր թվի միայն 4.7%-ը (1910թ.՝ 4006 մարդ, 1911թ.՝ 2595 մարդ, 1912թ.՝ 2286 մարդ): Համեմատության համար նշենք, որ նույն տարիներին Երևանի գավառում ճահճային տենդը տարածվեց բնակչության 34.2%-ի մոտ (142000 բնակիչ, որից 48592-ը՝ ախտահարված):

XX դարասկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառում մոլեզնած տարափոխիկ հիվանդությունների շարքում իր մահաբերությամբ հատկապես աչքի ընկավ խոլերան:

Սուր աղիքային ինֆեկցիոն այս հիվանդությունն առաջին անգամ հայտնվեց 1904թ. աշնանը: Բայազետում ռուսական փոխհյուպատոսի հավաստմամբ, խոլերան Երևանի նահանգ ներթափանցեց Օսմանյան կայսրության Ալաշկերտի կազայից: Վարակի առաջին նշանները երևան եկան հոկտեմբերի 7-ին, երբ, ըստ բժիշկ Խունդաձեի, Էջմիածնի գավառի Մարկարա գյուղում գրանցվեց մահվան 2 դեպք խոլերային շատ նման հիվանդությունից: Չորս օր անց խոլերայով հիվանդներ հայտնաբերվեցին նաև Նախիջևանի գավառում, երկաթուղու շինարարների՝ հիմնականում թուրքահպատակ հույների ու հայերի մեջ: Չնայած նահանգային իշխանությունների գործադրած միջոցառումներին՝ հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում հիվանդությունն ընդունեց ահռելի

¹¹ Մելիքեան Ա., Մալարիան Հայաստանում, «Մալարիա» գիտական հասարակական հանդես, Եր., 1920, N 1, յուլիս, էջ 25:

մասշտաբներ՝ ընդգրկելով Երևանի նահանգի 196 բնակավայր: Ըստ պաշտոնական տեղեկատվության՝ 1904թ. հոկտեմբերի 25-ից մինչև 1905թ. հունվարի 3-ն ընկած ժամանակահատվածում նահանգի տարածքում երկու սեռերից խոլերայով հիվանդացավ 8295 մարդ, որից 3679-ը մահացավ¹²:

Նույն տեղեկատվության համաձայն՝ համաճարակը մարդկային և նյութական ամենամեծ վնասը հասցրեց Երևանի գավառին՝ 2099 հիվանդ ու 1735 մահացած, իսկ ամենաքիչը տուժեց Ալեքսանդրապոլի գավառը: Այստեղ հիվանդության առաջին դեպքը գրանցվեց 1904թ. նոյեմբերի 15-ին քաղաքի երկաթուղային կայարանում: Հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում գրանցվեց խոլերայով հիվանդանալու ևս վեց դեպք՝ 3 մարդ Ալեքսանդրապոլում, 1-ը՝ Մեծ Ղարաքիլիսայում, և 2-ը՝ Վոսկրեսենովկայում: Ախտահարվածներից 5-ը 1904թ. դեկտեմբերի 20-ի դրությամբ մահացան: Անցկացված քննության արդյունքում պարզվեց, որ հիվանդացածներից 5-ը եղել են ճանապարհորդներ, այդ թվում՝ 4-ի մոտ հիվանդության ախտանիշները հայտնաբերվել էին Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային կայարանում¹³:

1905թ. գարնանը հիվանդությունն անցավ Թիֆլիսի նահանգ, այնուհետև մոլեզնեց Անդրկովկասի հյուսիսային շրջաններում և նորից հայտնվեց միայն երեք տարի անց: Խոլերայի առաջին նշանները երևան եկան 1908թ. հոկտեմբերի 15-ին: Թե նահանգի տարածքում համաճարակն ի՞նչ մասշտաբներ ընդունեց, արխիվային փաստաթղթերի բացակայության պատճառով ստույգ նշելն անհնար է: Հայտնի է միայն, որ տարածման առաջին շաբաթվա ընթացքում, այսինքն՝ հոկտեմբերի 15-22-ն ընկած ժամանակահատվածում Երևան քաղաքում, համանուն գավառի Թազաքենդ և Ալեքսանդրապոլի գավառի Մեծ Քեթի գյուղերում խոլերայով հիվանդացավ 18 մարդ, որից 11-ը մահացավ: Հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում նահանգի տարածքում հայտնաբերվեց խոլերայի ևս 2 օջախ՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի Յաղուրի գյուղում և Էջմիածնի գավառում:

Ընդամենը երկու տարի անց Անդրկովկասը կրկին հայտնվեց խոլերայի ճիրաններում: Հիվանդությունն այս անգամ սկսվեց Բաքվից, անցավ Թիֆլիս, ապա երկաթուղու երկարությամբ իջավ Ղարաքիլիսա, Ալեքսանդրապոլ ու Կարս:

Քաղաքի սանիտարահիգիենիկ վիճակը բարելավելու և խոլերայի հասցնելիք հարվածը հնարավորինս մեղմելու նպատակով Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը ստեղծեց սանիտար-կատարողական մասնաժողով, իսկ

¹² Подробное описание эпидемии холеры в Эриванской губернии за 1904 год, Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год, Под ред. К.А. Волчанина, Эривань, «Тип. Ованисянца и К°», 1905, стр. 93-98.

¹³ Նույն տեղում, էջ 101-108:

քաղաքը բաժանեց սանիտարական 12 շրջանների: Վարչության հաջորդ որոշումներով՝ քաղաքային հիվանդանոցն ու բժշկի բնակարանն ապահովվեցին հեռախոսակապով¹⁴, աղբյուրներից վերցված խմելու ջրի նմուշներն ուղարկվեցին Թիֆլիս՝ փորձաքննության, իսկ թեյարաններն ու սրճարաններն անորոշ ժամանակով փակվեցին¹⁵: Քաղաքային վարչությունն իր վրա վերցրեց նաև ունեզուրկ քաղաքացիներին դեղորայքով ապահովելու և խոլերայից մահացածներին թաղելու ծախսերը¹⁶:

Չնայած ձեռնարկված նախազգուշական միջոցառումներին՝ վարակի տարածումից խուսափել այնուամենայնիվ չհաջողվեց: Խոլերայի հայտնվելու առաջին 5 օրերի ընթացքում Ալեքսանդրապոլում գրանցվեց մահվան 7 դեպք¹⁷: Հաջորդ երկու ամիսների ընթացքում (մինչև օգոստոսի 31-ը), ըստ ոստիկանական տեղեկագրերի, ախտահարվածների թիվը գավառակենտրոնում հասավ 178-ի, իսկ մահացածներինը՝ 82-ի¹⁸: «Ժայռ» պարբերականի հավաստմամբ, նույն ժամանակահատվածում նահանգային կենտրոն Երևանում խոլերայով ախտահարվեց 298 մարդ, որից 198-ը մահացավ¹⁹:

Գյուղերում համաճարակի առաջին զոհերը հայտնվեցին հուլիսի 15-ին՝ Արթիկում, Բաշգյուղում և Խաչաքիլիսայում²⁰: Թե հաջորդ շաբաթների ընթացքում խոլերայից մահվան ելքով քանի դեպք գրանցվեց, մեզ պարզել չհաջողվեց: Ըստ «Ախուրեան» օրաթերթի՝ հիվանդությունը հատկապես մեծ տարածում ստացավ Հոռոմում, Թումարտաշում, Մեջիտլիում, Ղութնիղշլաղում, Փոքր Պարնիում, Իմրխանում, Թալիբօղլիում, Ճլովխանում և Փոքր Ղարաքիլիսայում, որովհետև ամառային շոգերի պատճառով հոսող գետակներն ու ջրհորներն այս գյուղերում ցամաքել էին, և իբրև ջրի աղբյուր մնացել էին նեխված լճակները²¹: Համաճարակը նահանջեց միայն սեպտեմբերի սկզբներին, երբ մի քանի

¹⁴ Լրատու, Ալեքսանդրապոլ, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 30 յուլիսի, N 51, էջ 4:

¹⁵ Ալեքսանդրապոլ, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 58, 29 յուլիսի, էջ 3:

¹⁶ Խոլերան Ալեքսանդրապոլում, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 57, 24 յուլիսի, էջ 1:

¹⁷ Խոլերան Ալեքսանդրապոլում, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 57, 24 յուլիսի, էջ 3:

¹⁸ Տեղեկագիր, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 60, 6 օգոստոսի, էջ 4: Խոլերայով հիւանդացածների եւ մեռածների մասին, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 12 օգոստոսի, N 54, էջ 3: Խոլերայով հիւանդացածների եւ մեռածների մասին, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 20 օգոստոսի, N 56, էջ 3: Խոլերայով հիւանդացածների եւ մեռածների մասին, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 24 օգոստոսի, N 57, էջ 3-4: Խոլերայով հիւանդացածների եւ մեռածների մասին, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 29 օգոստոսի, N 58, էջ 2: Խոլերայով հիւանդացածների եւ մեռածների մասին, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 3 սեպտեմբերի, N 59, էջ 2:

¹⁹ Պապիկեան Ս., Խոլերան Երևանում, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 70, 12 սեպտեմբերի, էջ 4:

²⁰ Ալեքսանդրապոլ, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 58, 29 յուլիսի, էջ 3:

²¹ Տէր-Արիստակէսեան Բ., Գաւառի տեղեկատու, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 12 օգոստոսի, N 54, էջ 3:

շաբաթ շարունակվող անտանելի շոգերը հանկարծակի փոխվեցին վաղաժամ ցրտերով:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Ալեքսանդրապոլի գավառի հատկապես գյուղական ավանդապահ ազգաբնակչության համար ուղղակի չարիք դարձան վեներական հիվանդությունները: Դրանք ոչ միայն վտանգեցին սերունդների գոյությունը, այլև հանգեցրին լուրջ բարոյահոգեբանական ճգնաժամի: Ժամանակակիցների հավաստմամբ՝ սեռավարակների տարածման հիմնական պատճառը պանդխտությունն էր: Դարասկզբին Շիրակի գյուղերում մեծ տարածում էր ստացել աշխատանքային միգրացիան դեպի ԱՄՆ: Արտագնա աշխատանքի մեկնում էին հիմնականում երիտասարդ տղամարդիկ: Օտարության մեջ փող վաստակելուց հետո սրանց զգալի մասը վերադառնում էր՝ իր հետ բերելով հիվանդությունների մի մեծ փունջ: Ըստ «Գաւառի ձայն»-ին թղթակցած Ջ. Մեջլումյանի՝ «ցարը այնքան մեծ չէր լինի, եթէ այդ ախտերը մնային միայն գաղթականի մեջ, սակայն այդպէս չէր»²²: Սեռավարակները տարածվում էին հետևյալ կերպ. մինչ պատանու վերադառնալը նրա ծնողները գյուղում ընտրում էին հարսնացու: Պանդխտությունից վերադարձած երիտասարդը «առանց բժշկական քննութեան», ամուսնանում էր՝ սեռական ճանապարհով հիվանդությունը փոխանցելով կնոջը, իսկ սրանից էլ այն անցնում էր երեխաներին:

Ահավասիկ տարափոխիկ այն հիվանդությունները, որոնք 1903-1910թթ. ընկած ժամանակահատվածում հաջորդաբար ներթափանցեցին Ալեքսանդրապոլի գավառ: «Ախուրեան», «Գաւառի ձայն» և «Ժայռ» պարբերականները հետևեցին դրանց հայտնվելու հաճախականությանը, լուսաբանեցին տարածման պատճառները, հնարավորության սահմաններում ներկայացրին գավառին հասցված նյութական ու մարդկային վնասների մասշտաբները, ինչպես նաև մատնանշեցին առողջապահության ոլորտում առկա խնդիրներն ու առաջարկեցին դրանց լուծման ճանապարհներ:

Այսպես, ըստ «Ժայռ» պարբերականի, ծաղիկը, կարմրուկը, քոթեշն ու տիֆը գավառում մեծ տարածում ստացան, որովհետև գյուղական բնակավայրերը զուրկ էին բժշկական հաստատություններից: Ավելի քան 180.000 բնակիչ ունեցող գավառում XXդ. սկզբին կար մեկ գյուղական բժիշկ Մեծ Ղարաքիլիսայում և մեկ բուժակ Հոռոմում: Արհեստավարժ բժիշկների սակավությունը ճանապարհ էր հարթում գյուղական հեքիմների, դալլաքների ու տարբեր արկածախնդիրների համար²³: Իրավիճակը շտկելու նպատակով 1910 թ. հունվարի

²² Մեջլումեան Ջ., Փոքր Պարնի գիւղ, «Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 18, 16 փետրւարի, էջ 3:

²³ Մոճակ, Մանուկների կոտորած, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1907, N 6, 27 դեկտեմբերի, էջ 2:

1-ին Քյավթառլիում բացվեց 6 մահճակալով հիվանդանոց²⁴: Սակայն, դա հարցին լուծում չտվեց, որովհետև գյուղացիությունը բժշկին դիմելու և դրամ ծախսելու փոխարեն «հաւատացած էր, որ հիւանդի... առողջանալը կախում ունի ճակատագրից, իսկ բժշկի... հոգ տանելը աւելորդ բան է»²⁵:

Վարակիչ հիվանդությունների տարածման ևս երկու պատճառ մատնանշում է «Ախուրեան»-ը: Դրանք են՝ գյուղական ազգաբնակչության ժլատությունն ու սոցիալությունը: «Երբ նորանցից մինը մեռնում է-գրում է Ա. Միքայելյանցը,-ազգականները մեռածին տալիս են վերջին համբոյրը, իսկ հետոյ համբոյր են տալիս տան առողջ երեխաներին,... ապա մեռածի հագուստները բաժանում նրա ազգականներին»²⁶:

Ի դեպ, սոցիալություն կոչվածը, ըստ օրաթերթի, հաճախ հասնում էր գավեշտի: Այսպես, Մեծ Քյավթանակ գյուղի բնակիչներ Խաչո և Սահակ Մինասյան եղբայրները 1907թ. մարտին հիվանդանում են տիֆով: Այն բանից հետո, երբ Խաչոն մահանում է, տնեցիները վերջապես որոշում են դիմել հեքիմի օգնությանը: Վերջինս խորհուրդ է տալիս հիվանդին «նավթի սպիրտ» խմեցնել: Սահակի հարազատները դեղատանը «նավթի սպիրտի» փոխարեն գնում են «անուշադրի սպիրտ» և օգտագործում ողջ ընտանիքով: Հաշված բոպենների ընթացքում «փրկիչ» դեղամիջոցն ընդունած հիվանդը, նրա ընտանիքի անդամներն ու տեսակցության եկած ազգականները մահանում են²⁷:

Մեկ այլ գավեշտալի պատմության, որ տեղի էր ունեցել Փոքր Պարնի գյուղում, «Ժայռ» պարբերականի էջերում անդրադարձել է Գ. Մաջումյանը: «Տիֆը մեր զիւղերում շատ զոհեր տարաւ,-գրում է հոդվածագիրը,-մեռանք սրբերին մատաղ խոստանալով, խունկ ու մում վառելով, բայց ոչ մէկը չօգնեց»: Եվ այդ ժամ հուսահատ պարնեցիները գյուղի քահանայի գլխավորությամբ որոշում են հիվանդությանը հաղթել «խորամանկությամբ»: Համագյուղացիներից մեկին բարձրացնում են գյուղի եկեղեցու կտուրը, իսկ մյուսին ուղարկում գերեզմանատուն: Առաջինը կտուրից պիտի հարցներ՝ «այ մարդ, տեղ կա՞ յ գերեզմաններում», իսկ երկրորդը պիտի պատասխաներ՝ «տեղ չկայ»: Պարնեցիների տրամաբանությամբ տիֆն այսքանից հետո պիտի թողներ գյուղը: «Բայց արի ու տես, որ այդ աւանակը թարս պատասխան տուեց ու բոռաց՝ «Արեք, արեք,

²⁴ Լրատու, Ալեքսանդրապոլ, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 4 փետրւարի, N 9, էջ 4:

²⁵ Գաւառի տեղեկատու. Նորաշէն, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 25 ապրիլի, N 26, էջ 3:

²⁶ **Միքայէեանց Ա.**, Նամակ Բայինդուրից, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1909, N 69, 27 սեպտեմբերի, էջ 3:

²⁷ Պուրակ, Նամակ Մեծ Քեափանակից, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1907, N 26, 4 մայիսի, էջ 3:

սաղ գիւղն էլ որ գաք, տեղ կայ»: Եվ հիւանդութիւնը մնաց գիւղում»-ամփոփում է Գ. Մաջլումյանը²⁸:

Եթե ծաղիկը, քոթեշը, մալարիան, տիֆը կամ սեռավարակները տարածվում էին կլիմայական անբարենպաստ պայմանների, բժշկական հիմնարկությունների սակավության, գյուղական վայ-հեքիմների կամ խավարամտության պատճառով, ապա խոլերայի տարածման հիմնական պատճառն ազգաբնակչության առասպելական փնթիությունն էր:

Անդրկովկասի սանիտարահիգիենիկ վիճակը բարելավելու նպատակով դեռևս XIX դարավերջին կառավարության հատուկ հանձնարարականով երկրամասի բոլոր քաղաքներն ընդունեցին «Սանիտարական պարտադիր կանոններ» խորագրով հատուկ կանոնադրություններ, որոնց կատարումը պարտադիր էր քաղաքացիների համար: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը 36 կետերից բաղկացած նմանատիպ կանոնադրություն ընդունեց 1894թ.²⁹: Սակայն հաջորդ երկու տասնամյակների ընթացքում քաղաքի առողջապահական վիճակն ավելի վատթարացավ: Հասարակական արտաքննողներից զուրկ քաղաքի փողոցները վերածվեցին մեկ ընդհանուր արտաքննողի, գետակները ստացան «մուռդառ չայ» անունը, որովհետև աղբանոցներ էին հիշեցնում, իսկ մայրերն ու բակերը ծածկվեցին գոմաղբի հաստ շերտով: «Անմաքրութիւնը դարձել է կենցաղավարութեան եղանակ,-գրել է Գեղամ Արմենը,-այսօր վախ կայ, աչալուրջ լինենք, վաղը վերացաւ վախը՝ նշանակում է պիտի դադարե՞նք զգուշաւոր լինելուց, այսօր համաճարակ հիւանդութիւն կայ՝ մաքրենք քաղաքը, իսկ վաղը վերանալու լինի համաճարակը՝ ձեռքերնիս ծալած նստե՞նք»³⁰:

Խոլերայի վերջին համաճարակի ժամանակ փնթիությանը գումարվեց նաև տեղացիների անասելի անփութությունը: Ականատեսների հավաստմամբ՝ սովորական կառքով դիակը տեղափոխում էին գերեզմանատուն, իսկ հետո առանց այն ախտահանելու սպասարկում էին առողջներին: Կամ թե՛ խոլերայով հիվանդների համար հատուկ բարաք էին կառուցել, բայց դիակները պահելու համար սենյակ չէին նախատեսել, այնպես որ եթե բարաքում օրվա երկրորդ կեսին մեկը մահանար, ապա դիակը՝ մինչև հաջորդ առավոտ մնալու էր առողջների կողքին³¹:

²⁸ **Մաջլումյան Գ.**, Փոքր Պարնի գիւղ. Թալիսման խօլերայի դէմ, «Շայր», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 78, 14 հոկտեմբերի, էջ 3:

²⁹ VOX, Մեր քաղաքի առողջապահական դրութիւնը, «Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 32, 6 ապրիլի, էջ 2:

³⁰ **Գեղամ Արմեն**, Անճարի զգուշութիւն, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1910, 10 սեպտեմբերի, N 61, էջ 1:

³¹ Խօլերան սաստկանում է Ալեքսանդրապոլում, «Շայր», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 61, 10 օգոստոսի, էջ 1:

1914թ. օգոստոսին սանձագերծվեց Առաջին աշխարհամարտը: Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում սկսվեցին 1914թ. նոյեմբերի սկզբներին: Գրեթե միաժամանակ հայտնվեցին նաև առաջին գաղթականները: Նրանց ընդունման ու տարրական կենսապայմանների ապահովման դժվարին գործն իրենց ուսերին վերցրին Անդրկովկասի հայաշատ նահանգներում ու գավառներում գործող հասարակական կազմակերպությունները: Գաղթականների առաջին խմբերն Ալեքսանդրապոլի գավառ հասան 1914թ. նոյեմբերի կեսերին, իսկ արդեն 1915թ. հունվարի վերջին նրանց թիվը հասավ 6909-ի³²: Չնայած գործադրված բոլոր ջանքերին՝ պատերազմը, գաղթականության օրըստօրե աճող թիվը, սովն ու ցածր կենսամակարդակը էական նախապայմաններ հանդիսացան գավառում համաճարակային հիվանդությունների տարածման համար:

Մամուլում հայտնված առաջին հաղորդումները տարափոխիկ հիվանդություններից տիֆի մասին էին: Ըստ «Մշակ»-ին թղթակցած Գևորգ ք. Մկրտումյանի՝ վարակն Ալեքսանդրապոլ էին բերել Երևանից եկած փախստականները՝ 1915թ. ապրիլի սկզբներին: Սակայն հիվանդությունն առանձնապես մեծ մասշտաբներ չէր ընդունել: Ապրիլի 24-ի դրությամբ հիվանդների ճնշող մեծամասնությունն արդեն ապաքինվել էր, մահացել էր 4 մարդ³³:

Ալեքսանդրապոլի գաղթականների շրջանում տիֆը նորից հայտնվել էր 1915թ. սեպտեմբերի երրորդ տասնօրյակում, սակայն այս անգամ ևս զանգվածային բնույթ չէր կրել: Ըստ Ատրպետի՝ սեպտեմբերի 19-ից 22-ն ընկած ժամանակահատվածում «Ուղղսեան» հանրակացարանից «Քաղաքների միության» հիվանդանոց էր տեղափոխվել 3 օլթեցի³⁴:

Առավել զանգվածային ու կորստաբեր էր տիֆի երրորդ բռնկումը: «Գաւառի ձայն» օրաթերթի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ համաճարակը սկսվել էր 1915թ. դեկտեմբերին, Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղում, ապա անցել Արթիկ, Իլխիարի և տարածվել գավառի մյուս բնակավայրերում³⁵: Գավառում բժշկական շրջայց կատարած Ա. Տեր-Հովհաննիսյանի հավաստմամբ՝ համաճարակի տարածման հիմնական պատճառը կենցաղային անբարենպաստ պայմաններն

³² Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из мест, пограничных с Турцией (армян, айсоров, греков и пр.) 1914-1915гг, Перепись произведена 30-го января 1915г, Эриванская. стат. Комиссия, Эривань, «Тип. «Луйс», 1915, стр. 26-31: Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու՝ աշխատասիրությամբ **Ա. Հայրապետյանի**, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2011, էջ 232-235:

³³ Մկրտումեան Գևորգ ք., Փախստականների մօտ, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1915, N 100, 13 մայիսի, էջ 3:

³⁴ **Ատրպետ**, Փախստականների վիճակը, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1915, N 212, 27 սեպտեմբերի, էջ 3:

³⁵ **Մեակ Յ.**, Խի-Ղարաքիլիսե, «Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1916, N 1, 17 յունւարի, էջ 4:

էին, որոնցում հայտնվել էին գաղթականները: «Եթե բժաւոր տիֆով հիւանդներին ուղարկում ես հիւանդանոց, հարկ եղած դէպքում ուստիկանութեան միջոցով,-գրում է բժիշկը «Հորիզոն»-ի էջերում,-ապա ինչպէս ախտահարել այն ահագին օդաները իրենց ծակ ու ծուկերով, ուր փախստականներից գատ կան ձիեր, եզներ, կովեր, ընտանի աղանիներ, շատ անգամ և հաւեր»³⁶:

Ընդհանուր առմամբ՝ 1915թ. դեկտեմբերին Կարսի մարզում ու Ալեքսանդրապոլի գավառում մոլեզնած բժավոր ու աղիքային տիֆից օրական 3-5 մարդ էր մահացել, ինչն ըստ «Համբաւաբեր»-ի թղթակցի՝ բավականին համեստ թիվ էր, որովհետև Էջմիածնի, Իգդիրի և Երևանի գավառներում նույն հիվանդություններին օրական զոհ էր գնում 30-300 գաղթական³⁷:

Ալեքսանդրապոլի գավառում տիֆի բռնկման վերջին դեպքը մամուլն արձանագրել էր 1916թ. աշնանը: «Համբաւաբեր»-ի թղթակցից Տ. Շահբազյանի հաշվումներով՝ հոկտեմբերի 20-ից Աղքիլիսա և Սարիար գյուղերում մոլեզնած համաճարակին օրական զոհ էր գնում մինչև 5 մարդ³⁸:

1915թ. ամռան վերջերին մամուլում տեղեկություններ հայտնվեցին գավառում աղիքային սուր վարակիչ հիվանդությունների, հատկապէս դիզինտերիայի տարածման մասին: «Մշակ»-ին թղթակցած Սարգիս Բոյրազյանի հաշվումներով՝ օգոստոսի 1-8-ն ընկած ժամանակահատվածում միայն Նալբանդ գյուղում հիվանդությանը զոհ էր գնացել 20 մարդ³⁹: Եվս 20-ը, ըստ Ատրպետի, մահացել էր սեպտեմբերի 3-ին քաղաքի հիվանդանոցում⁴⁰: Իսկ ընդհանուր առմամբ՝ 1915թ. օգոստոսի 27-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը «Քաղաքների միության» Ալեքսանդրապոլի հիվանդանոցներն ընդունել էին աղիքային հիվանդություններով ախտահարված 518 գաղթականների: Հաջորդ երկու ամիսների ընթացքում սրանցից 397-ը ապաքինվել էին, իսկ 121-ը՝ մահացել (90-ը՝ սեպտեմբերին, 31-ը՝ հոկտեմբերին)⁴¹:

Գաղթականների շրջանում տարածված տարափոխիկ հիվանդություններից մահացության բարձր ցուցանիշներով առանձնացավ նաև ծաղիկը: «Համ-

³⁶ **Տեր-Յովհաննիսեան Ա.**, Ալեքսանդրապոլ, «Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1916, N 5, 10 յունարի, էջ 5:

³⁷ **Շարաֆեանց Ա.**, Համառօտ տեսութիւն գաղթականութեան, ծագման, արդի կացութեան, Կ.Զ.Բ. Ը.-թեան եւ նրան կից Հայկ. Կենտ. Կոմիտէի գործունէութեան, «Համբաւաբեր» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1916, N 4, 17 յունարի, էջ 102:

³⁸ **Շահբազեան Տ.**, Աղքիլիսա և Սարիար, «Համբաւաբեր» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1916, N 47, 20 նոյեմբերի, էջ 1487:

³⁹ Ականատես, Փախստականների վիճակը, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1915, N 177, 13 օգոստոսի, էջ 2:

⁴⁰ **Ատրպետ,** Փախստականների վիճակը, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1915, N 198, 8 սեպտեմբերի, էջ 2:

⁴¹ **Ատրպետ,** Փախստականների հիւանդանոց, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1915, N 249, 10 նոյեմբերի, էջ 3:

բաւաբեր»-ի պնդմամբ՝ 1915թ. դեկտեմբերի կեսերին գավառի մի քանի գյուղերում հայտնված հիվանդությունը, չնայած իր տեղային (լոկալ) բնույթին, 1-10 տարեկան երեխաների շրջանում օրական 7-8 կյանք խլեց⁴²: Օրինակ, ըստ «Հորիզոն» օրաթերթի՝ միայն Մոնգյուլի գյուղի եկեղեցում 1916թ. հունվարի 5-ի դրությամբ երեխայի 7 դի կար⁴³: Նույն պարբերականի այլ հաղորդագրությունների համաձայն՝ 1915թ. դեկտեմբերից մինչև 1916թ. հունվարի առաջին շաբաթն ընկած ժամանակահատվածում 35 երեխա ծաղկի համաճարակին զոհ եր դարձել Ջաջուռում⁴⁴, 3-ն էլ՝ Չիթհանքովում⁴⁵:

Տարափոխիկ հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար Ալեքսանդրապոլի գավառում առաջին հիվանդանոցն ու դեղատունը, «Հորիզոն» օրաթերթի հավաստմամբ, բացվեցին 1914թ. դեկտեմբերի 27-ին՝ «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեի, «Երիտասարդական Միութեան» և «Ալագեազի Ջաւակունք» ընկերությունների համատեղ ջանքերով⁴⁶: Թիֆլիսի «Հայկական կենտրոնական Կոմիտե»-ի կողմից Ալեքսանդրապոլում բացված երկրորդ հիվանդանոցի մասին ազդարարեց «Գաւառի ձայն»-ը⁴⁷: «Քաղաքների Միության» կոմիտեի կողմից 1915թ. հոկտեմբերին Մեծ Ղարաքիլիսայում հիմնված հիվանդանոցի մասին էլ հայտնեց «Մշակ»-ը⁴⁸:

Սակայն համաճարակային հիվանդություններն այս փոքրաթիվ ուժերով արմատախիլ անելն անհնար էր, և 1915թ. հունվարին արևելահայ մամուլն ահազանգեց գոյություն ունեցող հիվանդանոցային ցանցն անհապաղ ընդլայնելու անհրաժեշտության մասին: Օրինակ, «Գաւառի ձայն»-ն այդ տարվա իր անդրանիկ համարում գրում էր, թե գավառում «տարածւած են տիֆ, սկարլատինա, դիֆտերիդ..., և գաղթականները ներկայումս ունին բացառապէս բժշկի, ֆելտշերի (բուժակ) և դեղօրայքի կարիք»⁴⁹:

Ցավոք, առաջին քայլերից հետո արևելահայ մամուլը մեզ համար անհայտ պատճառներով այլևս անհրաժեշտ հետևողականություն չցուցաբերեց ա-

⁴² Գաւառ, «Համբաւաբեր» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1916, N 3, 10 յունուարի, էջ 77:

⁴³ Մեայուհ, Հետեւանքները և կարծիքների փոխանակութիւնը, «Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1916, N 3, 6 յունուարի, էջ 2:

⁴⁴ Գաւառական կեանք, «Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1916, N 4, 9 յունուարի, էջ 3:

⁴⁵ Տեր-Յովհաննիսեան Ա., Ալեքսանդրապոլ, «Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1916, N 5, 10 յունուարի, էջ 4:

⁴⁶ Ալեքսանդրապոլի «Եղբայրական օգնութեան» կոմիտե, «Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1916, N 8, 14 յունուարի, էջ 5:

⁴⁷ Նոր հիւանդանոց, «Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1915, N 4, 18 յունուարի, էջ 2:

⁴⁸ Իշխան Ա.Մ., Արդութեան-Երկայնաբազուկի զեկուցումը փախստականների մասին, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1915, N 271, 8 դեկտեմբերի, էջ 3:

⁴⁹ Մոճոռեան Պ., Համառօտ տեղեկագիր Աղեքսանդրապոլի ազգային կենտրոնական յանձնաժողովի գաղթականական սեկցիայի, «Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1915, N 1, 11 յունուարի, էջ 3:

ռողջապահության ոլորտի հիմնախնդիրների նկատմամբ: Մինչդեռ 1915թ. ամռանն այս բնագավառում լրջագույն տեղաշարժեր կատարվեցին. օգոստոսի 27-ին «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի հիվանդանոցներն անցան «Քաղաքների Միության» ենթակայության տակ: Ողջ բժշկասանիտարական գործը իր հսկողության տակ վերցրած կոմիտեն մինչև տարեվերջ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառում 5 հիվանդանոց հիմնեց, այդ թվում՝ 200 մահճակալով մեկը՝ գավառակենտրոնում, ինչի շնորհիվ գաղթականների շրջանում համաճարակային բռնկումները նվազեցին, իսկ մահացության դեպքերը դարձան հազվադեպ⁵⁰:

Ընդհանուր առմամբ հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի գավառում, շնորհիվ հասարարական կազմակերպությունների և հատկապես «Քաղաքների միության» կոմիտեի անձնուրաց աշխատանքի, մահացության մակարդակն ընդհանուրի համեմատ խիստ ցածր էր: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետի 1916 թ. հունիսի 16-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին ներկայացրած տեղեկագրի՝ ցրտից, սովից ու հիվանդություններից 1915թ. ընթացքում գավառում մահացել էր ընդամենը 1164 գաղթական (331-ը՝ Ալեքսանդրապոլում, 833-ը՝ գավառի գյուղերում)⁵¹: Համեմատության համար նշենք, որ Բ. Իշխանյանի հաշվումներով՝ Էջմիածնում միայն 1915թ. օգոստոսի վերջին տասնօրյակում սովի և համաճարակի զոհ էր դարձել 2135 մարդ, օրական միջին թվով 236 մարդ⁵²:

Եզրահանգում. Ամփոփելով XXդ. սկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառում առկա առողջապահական խնդիրների համառոտ քննությունը՝ նշենք հետևյալը. 1903-1916թթ. ընկած ժամանակահատվածում գավառը թատերաբեմ դարձավ միմյանց հաջորդող տարափոխիկ հիվանդությունների համար: Դրանց պատմությունը մենք պայմանականորեն բաժանեցինք երկու շրջափուլերի: Առաջին փուլում՝ 1903-1910թթ., մեր կողմից արձանագրվեցին ծաղկի, քրթեշի, մալարիայի, տիֆի, խոլերայի և սեռավարակային հիվանդությունների բռնկման դեպ-

⁵⁰ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և համանուն գավառի տարածքում «Քաղաքների միության» կոմիտեի ծավալած հիվանդախնամ գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Положение беженцев в Александропольском районе (Доклад уполномоч. бакин. Ком-та помощи беженцам без различия национальности А.Г. Иоаннисяна, сделанный им на заседании Комитета 3 окт. 1915 г.), Баку, Тип. Первого Типогр. Т-ва, 1915; Краткие сведения о волне беженцев из Турецкой Армении в июле 1915г. и о мерах, принятых Кавказским Комитетом Союза городов для борьбы с эпидемией среди них, Тифлис, типография И. А. Мартиросянца, 1915; Краткие сведения о положении беженцев на Кавказе и оказанной им Союзом городов помощи за время с 20-го сентября по 1-ое ноября 1915г., вып. 2, Тифлис, Типография «Либерман и К°», 1915.

⁵¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թ. 3-7:

⁵² **Իշխանեան Բ.**, Աղետի եւ տառապանքի աշխարհից, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1915, N 203, 17 սեպտեմբերի, էջ 2: Ի դեպ, 1915թ. օգոստոսի վերջին տասնօրյակում Էջմիածնում մահացածների թիվը հաշվելիս Ա.-Դոն նշում է 2613 մարդ (Տե՛ս Ա.-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915թթ., Եր., Տպարան «Լոյս» 1917, էջ 485):

քեր: Ժամանակի պարբերական մամուլը լուսաբանեց դրանց տարածման պատճառները, հնարավորինս ներկայացրեց հասցված վնասների մասշտաբները, իսկ առողջապահության ոլորտի հիմնական խնդիրը համարեց հիվանդանոցների ծայրահեղ սակավությունը: «Ախուրեան», «Գաւառի ձայն» և «Ժայռ» պարբերականների հավաստմամբ՝ բժիշկների բացակայությունը ճանապարհի հարթեց գյուղական հեքիմների, դալլաքների ու այլ արկածախնդիրների համար, իսկ տեղական ազգաբնակչության առասպելական փնթիությունն ու սոցիալությունը պատճառ դարձան, որպէսզի գավառ ներթափանցած յուրաքանչյուր հիվանդություն անմիջապէս մեծ տարածում ստանա՝ պատճառելով մարդկային զգալի կորուստներ:

Ինչ վերաբերում է ուսումնասիրության այս փուլում գավառի ժողովրդագրական պատկերի վրա տարափոխիկ հիվանդությունների թողած ազդեցությանը, ապա նշենք, որ աղբյուրների միակողմանիության, իսկ ավելի հաճախ բացակայության պայմաններում այդ հարցին պատասխանելը գրեթէ անհնար է: Ձեռքի տակ եղած սակավաթիվ վիճակագրական տեղեկությունները հիմնականում վերաբերում են Ալեքսանդրապոլ քաղաքին: Անցկացվել է արդյոք հիվանդների ու զոհերի վիճակագրություն գավառի՝ հիվանդանոցներից զուրկ գյուղերում՝ հայտնի չէ: Ստորև ներկայացված վիճակագրական տեղեկություններն այնուամենայնիվ հիմք են տալիս պնդելու, որ տարափոխիկ հիվանդություններն այս փուլում գավառի ժողովրդագրական պատկերի վրա էական ազդեցություն չեն թողել:

Վիճակագրական տեղեկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառի
1897-1914թթ. ժողովրդագրական դրության մասին⁵³

Վայրը	1897թ./հազ.մ./	1902թ./հազ.մ./	1908թ./հազ.մ./	1914թ./հազ.մ./
Ալեքսանդրապոլ քաղաքում	30616	33723	33879	51316
Գավառի գյուղերում	134887	147731	153055	171849
Ընդհանուր	165503	181454	186934	223165

Համաճարակային հիվանդությունների տարածման երկրորդ փուլում՝ 1914-1916 թթ., մեր կողմից արձանագրվեցին բժավոր և աղիքային տիֆի, ծաղկի ու դիզիտերիայի բունկման դեպքեր: Պարբերական մամուլն այս անգամ ևս լայնորեն լուսաբանեց բոլոր դեպքերը: «Մշակ», «Գաւառի ձայն», «Հորիզոն», «Համ-

⁵³ **Հայրապետյան Ա.Ս.**, Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում /XIXդ.-XXդ. սկիզբ/, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2011, էջեր 189-191, 197-204, 207-214, 247-248:

բաւարեր» պարբերականների հավաստմամբ՝ շարունակվող պատերազմի ու հսկայական մասշտաբներ ընդունած ներգաղթի պայմաններում հասարակական կազմակերպություններին հաջողվեց անձնուրաց աշխատանքի շնորհիվ կանխել հիվանդությունների տարածումը տեղական ազգաբնակչության շրջանում, ապա ճիշտ ընտրված քաղաքականության արդյունքում հասնել գաղթականության շրջանում մահացության դեպքերի նվազմանը: Օրինակ, 1915թ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլի ողջ գավառում ցրտից, սովից ու հիվանդություններից մահացավ 1164 գաղթական, այն դեպքում, երբ Էջմիածնում միայն օգոստոսի վերջին տասնօրյակում սովին ու համաճարակին զոհ գնաց 2135 մարդ:

Ցավոք, աշխարհամարտի առաջին երեք տարիներին ավելի քան 95000 գաղթական ընդունած գավառը 1918թ. մայիսին զինագրավվեց թուրքերի կողմից: Թուրքական վեցամսյա տիրապետությունն ուղղակի դիմախեղեց գավառի ազգաբնակչության էթնիկ պատկերը: Տարբեր հաշվումներով՝ այս նոր եղեռնագործությանը զոհ գնաց մինչև 40000 մարդ⁵⁴: Ստեղծված իրավիճակում պարզել, թե գավառի ժողովրդագրական պատկերի վրա ինչ ազդեցություն կարող էին թողնել 1914-1916թթ. տարածված համաճարակային հիվանդությունները մեր կարծիքով, անիմաստ է:

**ЭПИЗОДЫ ИЗ ИСТОРИИ ЭПИДЕМИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ,
ВСПЫХНУВШИХ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Այրապետյան Ա.Ս.

Ключевые слова: *Александропольский уезд, холера, тиф, малярия, сельские районы, эпидемические заболевания, периодическая печать, смертность, беженцы.*

Целью отдельного исследования истории эпидемических заболеваний в Александропольском уезде в начале XX века является выявление проблемы в сфере здравоохранения, которые были присущи тому времени, а также их влияние на демографию уезда. Исследуемый период мы условно разделили на две части.

Распространение в 1903-1910гг. чередующихся оспы, малярии, брюшного тифа, венерических болезней в основном было обусловлено малочисленностью

⁵⁴ **Hayrapetyan A.S.**, The Social Situation of Migrants in the Province of Alexandrapol in 1914–1920, Rreview of Armenian studies, Yerevan, 2019, N 2 (20), p 22; **Հայրապետյան Ա.Ս.**, Ժողովրդագրական գործընթացներն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 21, Գյումրի, 2018 էջ 126:

больниц, нечистоплотностью и необразованностью населения. Примечательно, что, несмотря на вспышки этих болезней, демографическая картина уезда не пострадала. В 1902 году в Александропольском уезде проживало 181454 человека. До начала Первой мировой войны это число достигло 223165.

В 1914-1916 гг. были зафиксированы случаи вспышки тифа, оспы и дизентерии. По словам современников, в условиях продолжавшейся войны и присутствия более 95000 беженцев общественным организациям удалось сначала предотвратить распространение инфекций среди местного населения, а затем, запустив сеть новых больниц и аптек, предотвратить вспышки также и среди беженцев.

В конце войны уезд был оккупирован турецкими войсками. После периода турецкого господства выяснение демографического состояния уезда в контексте влияния инфекционных заболеваний, на наш взгляд, является бесполезным.

EPISODES FROM THE HISTORY OF EPIDEMIC DISEASES OUTBREAKS IN THE ALEXANDRAPOL UYEZD IN THE EARLY XX CENTURY

Hayrapetyan A.S.

Key words: *Alexandrapol uyezd, cholera, malaria, typhus, rural areas, epidemics, periodical press, death cases, refugees.*

A separate study of the epidemic of widespread epidemic diseases in the Alexandrapol uyezd in the early 1990s aims to identify health issues that were specific to that period, as well as present their impact on the demographic image of the province. We conventionally divided the studied period in question into two stages.

The prevalence of smallpox, scarlet fever, malaria, typhoid, cholera and sexually transmitted infections in 1903-1910 was mainly due to the scarcity of hospitals as well as the untidiness and ignorance of the population.

Interestingly, although these diseases were widespread, they did not affect the demographic image of the province. In 1902 the uyezd of Alexandropol had 181, 454 inhabitants, and on the eve of the WWI the number reached 223165.

In 1914-1916 there were cases of typhoid, smallpox and dysentery outbreaks. According to the contemporaries, with the ongoing war and more than 95,000 refugees, the NGOs succeeded in preventing the spread of infections among the local population, then reducing the outbreaks among the refugees by launching a new network of hospitals and pharmacies.

In the last months of WWI, the Alexandrapol uyezd was occupied by the Turks. Yet, as for as, after the Turkish occupation it seems meaningless to clarify the impact of widespread infectious diseases on the demographic image of the uyezd.

References

1. **A-Do**, Mec depqern Vaspurakanum 1914-1915tt., Yerevan, Tparan «Loys» 1917 (In Armenian).
2. **Akanates**, Paxstakanneri vichakn, «Mshak» oratert, Tiflis, 1915, N 177, 13 ogostosi (In Armenian).
3. Alexandrapol, «Jayr», Alexandrapol, 1910, N 58, 29 hulisi (In Armenian).
4. Alexandrapoli «Exbayrakan ognutyanyan» komite, «Horizon» oratert, Tiflis, 1916, N8, 14 hunvari (In Armenian).
5. **Atrpet**, Paxstakanneri vichakn, «Mshak» oratert, Tiflis, 1915, N 212, 27 septemberi (In Armenian).
6. **Atrpet**, Paxstakanneri hivandanoc, «Mshak» oratert, Tiflis, 1915, N 249, 10 noyemberi (In Armenian).
7. **Atrpet**, Paxstakanneri vichakn, «Mshak» oratert, Tiflis, 1915, N 198, 8 septemberi (In Armenian).
8. Gavar, «Hambavaber» shabatatert, Tiflis, 1916, N 3, 10 hunvari (In Armenian).
9. Gavarakan kyanq, «Horizon» oratert, Tiflis, 1916, N4, 9 hunvari (In Armenian).
10. Gavari texekatu. Norashen, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, 25 aprili, N 26 (In Armenian).
11. Gegham Armen, Anchari zgushutyun, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 61, 10 septemberi (In Armenian).
12. Ghazarean G., Mahmudjugh, «Jayr», Alexandrapol, 1908, N 32, 4 aprili (In Armenian).
13. Hayastani azgayin arxiv, fond 57, cucak 2, gorc 1306, tt. 3-7 (In Armenian).
14. Hayastani azgayin arxiv, fond 102, cucak 2, gorc 866, t. 11 (In Armenian).
15. **Hayrapetyan A.**, Alexandrapoli gavarn Vichakagrakan nyuterum (XIXd.-XXd. skizb), Pastatxteri ev nyuteri joxovacu ashxatasirutyamb A. Hayrapetyani, Yerevan, «Gitutyun» hrat., 2011 (In Armenian).
16. **Hayrapetyan A.**, The Social Situation of Migrants in the Province of Alexandrapol in 1914–1920, Rreview of Armenian studies, Yerevan, 2019, N 2 (20).
17. **Hayrapetyan A.**, Joxovrdagrakan gorcintacnern Alexandrapoli gavarum 1918t. Majis-noyember amisnerin, HH GAA ShHH kentroni «Gitakan ashxatutyun-ner», h. 21, Gyumri, 2018 (In Armenian).

18. **Ishxan A.M.** Arghutean-Erkaynabazuki zekucumn paxstakanneri masin, «Mshak» oratert, Tiflis, 1915, N 271, 8 dektemberi (**In Armenian**).
19. **Ishxanean B.**, Axeti ev tarapanqi ashxarhic, «Mshak» oratert, Tiflis, 1915, N 203, 17 septemberi (**In Armenian**).
20. **K.A.**, Hamacharak hivandutyunner, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1909, N 78, 5 noyemberi (**In Armenian**).
21. Kratie svedeniya o volne bejencev iz Tureckoy Armenii v iyule 1915g. I o merax, prinyatix Kavkazskim Komitetom Soyuza gorodov dlya borbi s epidemiej sredi nix, Tiflis, Tipografiya I.A. Martirosyanca, 1915 (**In Russian**).
22. Kratie svedeniya o polojenii bejencev na Kavkaze I okazannoy im Soyuzom gorodov pomoshi za vremya s 20-go centyabrya po 1-oe noyabrya 1915g., vip. 2, Tiflis, Tipografiya «Liberman i K», 1915 (**In Russian**).
23. Lratu, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 9, 4 petrvari (**In Armenian**).
24. Lratu, Alexandrapol, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 51, 30 hulisi (**In Armenian**).
25. **Meliqean A.**, Malarian Hayastanum, «Malaria» gitakan hasarakakan handes, Yerevan, 1920, N 1, hulis (**In Armenian**).
26. **Mejlumean J.**, Pokr Parni gyux, «Gavari dzayn» Iragir, Alexandrapol, 1914, N 18, 16 petrvari. (**In Armenian**).
27. **Mejlimean G.**, Pokr Parni gyux. Talisman xolerayi dem, «Jayr», Alexandrapol, 1910, N 78, 14 hoktemberi (**In Armenian**).
28. Miqaeleanc A., Namak Bayinduric, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1909, N 69, 27 septemberi (**In Armenian**).
29. **Mkrtumean Gevorg q.**, Paxstakanneri mot, «Mshak» oratert, Tiflis, 1915, N 100, 13 mayisi (**In Armenian**).
30. Mocak, Manukneri kotorac, «Jayr», Alexandrapol, 1907, N 6, 27 dektemberi (**In Armenian**).
31. **Mochorean P.**, Hamarot texekagir Alexandrapoli azgayin kentronakan handznajoxovi gaxtakanakan sekciayi, «Gavari dzayn» Iragir, Alexandrapol, 1915, N 1, 11 hunvari (**In Armenian**).
32. Nor hivandanoc, «Gavari dzayn» Iragir, Alexandrapol, 1915, N 4, 18 hunvari (**In Armenian**).
33. Odnodnevnyaya perepis bejencew iz Turcii, Persii I iz mest, pogranichnix s Turciey (armyan, aysorov, grekov I pr.) 1914-1915gg., Perepis proizvedena 30-ogo ynvary 1915g., Erivanskaya stat. Komicciya, Erivan, Tip. «Luys», 1915 (**In Russian**).

34. **Papikyan S.**, Xoleran Yerevanum, «Jayr», Alexandrapol, 1910, N 70, 12 septemperi **(In Armenian)**.
35. Podrobnoe opisanie epidemii xolery v Erivanskoj gubernii za 1904 god, Pamyatnaya knijka Erivanskoj gubernii na 1906 god, Pod red. K.A. Volchanina, Erivan, «Tip. Ovanisyanca i K^o», 1905 **(In Russian)**.
36. Polojenie bejencev v Alexandrapolskom rayone, (Doklad upolnomoch. Bakin. Kom-ta pomashi bejencam bez razlichiya nacionalnosti A.G. Ioannisyana, sdelanni im na zasedanii Komiteta 3 okt. 1915g.), Baku, Tip. Pervogo Tipogr. T-va, 1915 **(In Russian)**.
37. Purak, Namak Mec Qeapanakic, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1907, N 26, 4 mayisi **(In Armenian)**.
38. S.M., Toparli, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 6, 24 hunvar **(In Armenian)**.
39. **Sepuh**, Hetevanqnetn ev karciqneri poxanakutyunn, «Horizon» oratert, Tiflis, 1916, N3, 6 hunvari. **(In Armenian)**
40. **Sevak H.**, Xli-Gharaqilise, «Gavari dzayn» Iragir, Alexandrapol, 1916, N 1, 17 hunvari **(In Armenian)**.
41. **Sh.I., Bjishk S.H. Meskhi**, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 13, 18 petrvari **(In Armenian)**.
42. **Shabazean T.**, Axqilisa ev Sarian, «Hambavaber» shabatatert, Tiflis, 1916, N 47, 20 noyemberi **(In Armenian)**.
43. **Sharafecan A.**, Hamarot tesutyun gaxtakanutyun, cagman, ardi kacutyun, K.H.B.I.-teanc ev nran kic Hayk. Kent. Komitei gorcuneutyun, «Hambavaber» shabatatert, Tiflis, 1916, N 4, 17 hunvari **(In Armenian)**.
44. **T.G.**, Ortaqilisa, «Jayr», Alexandrapol, 1910, N 23, 23 marti **(In Armenian)**.
45. Texekagir, «Jayr», Alexandrapol, 1910, N 60, 6 ogostosi **(In Armenian)**.
46. **Ter-Aristakesean B.**, Gavari texekatu, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 54, 12 ogostosi **(In Armenian)**.
47. **Ter-Hovhannisean A.**, Alexandrapol, «Horizon», oratert, Tiflis, 1916, N 5, 10 hunvari **(In Armenian)**.
48. VOX, Mer qaxaqi aroxjapahakan drutyunn, «Gavari dzayn» Iragir, Alexandrapol, 1914, N 32, 6 aprili **(In Armenian)**.
49. Xoleran Alexandrapolum, «Jayr», Alexandrapol, 1910, N 57, 24 hulisii **(In Armenian)**.
50. Xoleran sastkanum e Alexandrapolum, «Jayr», Alexandrapol, 1910, N 61, 10 ogostosi **(In Armenian)**.

51. Xolerayov hivandacacneri ev meracneri masin, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 54, 12 ogostosi **(In Armenian)**.
52. Xolerayov hivandacacneri ev meracneri masin, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 56, 20 ogostosi **(In Armenian)**.
53. Xolerayov hivandacacneri ev meracneri masin, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 57, 24 ogostosi **(In Armenian)**.
54. Xolerayov hivandacacneri ev meracneri masin, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 58, 29 ogostosi **(In Armenian)**.
55. Xolerayov hivandacacneri ev meracneri masin, «Akhuryan» oratert, Alexandrapol, 1910, N 59, 3 septemberi **(In Armenian)**.

Ընդունվել է՝ 21.10.2019

Գրախոսվել է՝ 06.11.2019

Հանձնվել է տպ.՝ 20.11.2019

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն,
Էլ. փոստ՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am